
ГАЛЯН О.І.,
кандидат психологічних наук,
доцент, докторант кафедри
загальної педагогіки та
дошкільної освіти,
Дрогобицький державний
педагогічний університет
імені Івана Франка,
м. Дрогобич

ПОГЛЯДИ НА СУБ'ЄКТНІСТЬ ШКОЛЯРА У СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

У статті розглядається суб'єктна сутність школяра як орієнтир у реалізації гуманітарної освітньої парадигми. Вказано на зв'язок гуманістичної і гуманітарної освітніх парадигм у поглядах на суб'єктність особистості учня у педагогічному процесі. Водночас, констатовано, що гуманітарний підхід орієнтований на нове бачення навчальної активності – гуманітарний спосіб організації пізнання, де інформація, що пізнається, набуває особистісної значущості. Окреслено потребу організації навчальної діяльності учнів на засадах принципу гуманітарності, який забезпечує формування у них особистісного світосприйняття на основі зміни підходу до процесу засвоєння знань. За таких умов суб'єктність виявлятиметься у побудові школярем власних смислів, світоглядних позицій та мотиваційно-ціннісних настанов.

Ключові слова: суб'єктність, розвиток суб'єктності, гуманітарність, гуманітарна освітня парадигма, гуманітарний спосіб пізнання.

В статье рассматривается субъектная сущность школьника как ориентир в реализации гуманитарной образовательной парадигмы. Указано на наличие связи между гуманистической и гуманитарной образовательными парадигмами во взглядах на субъектность ученика в педагогическом процессе. В тоже время, констатировано, что гуманитарный подход ориентируется на новое видение учебной активности – гуманитарный способ познания, где информация, которая познается, приобретает для личности значимость. Отмечена необходимость

организации учебной деятельности учащихся на основе принципа гуманитарности, который обеспечивает формирование у них личностного мировосприятия на основе изменения подхода к процессу усвоения знаний. При таких условиях субъектность проявляется в построении школьником собственных смыслов, мировоззренческих позиций, мотивационно-ценностных установок.

Ключевые слова: субъектность, развитие субъектности, гуманитарность, гуманитарная образовательная парадигма, гуманитарный способ познания.

The article analyzes approaches to implementing the agent nature of pupil within the humanitarian educational paradigm. The author points out the relations between humanist and humanitarian education paradigms in views on the agency of the pupil's personality in the educational process. At the same time it is stated that a humanitarian approach is focused on a new vision of educational activity – a humanitarian way of organizing the process of cognition. The author highlights the need for a new perspective on educational activities based on the principle of humanitarianism which ensures shaping pupils' personal world view based on a shift in the approach to knowledge acquisition. It is specified that in such conditions agency is manifested in working out one's own meanings, shaping one's own world view, motivational and value regulations based on the perception of information that is acquired as personal and meaningful one.

Key words: agency, agency development, humanitarianism, humanitarian educational paradigm, humanitarian way of cognition.

Постановка проблеми. Сучасний етап суспільного розвитку пов'язується з впливом глобалізаційних тенденцій та цивілізаційних криз на різні сфери життєдіяльності людини. Особливо актуальними окреслені процеси стають у контексті аналізу трансформаційних змін у системі навчання і виховання підростаючого покоління, спричинюючи активні дискусії щодо питань освітніх стратегій, змісту освіти, форм і способів організації педагогічної взаємодії. Системні перетворення в освіті, вибір адекватної освітньої моделі – потреба сучасного освітнього простору.

Однак ці зміни повинні бути науково обґрунтованими та відкривати можливості для успішної самореалізації суб'єктів педагогічної взаємодії.

Наприкінці ХХ століття методологія педагогічної науки була розширена завдяки введенню інтегративного принципу гуманітарності, який привніс у розуміння педагогічного процесу не тільки своє бачення ролі учня у засвоєнні знань та виробленні конкретних форм поведінки, але й новий зміст сучасної освіти. Йдеться про її орієнтованість на усвідомлення школярем свого призначення в світі (особистісно-ціннісний компонент), цілісне уявлення

про навколишній світ і самого себе з акцентом на процесі розуміння сутності знань, новий тип ставлення до знання, особливості його привласнення (когнітивно-особистісний компонент), розвиток такої характеристики особистості як гуманітарність, здатність до діалогу у процесі педагогічної взаємодії (суб'єкт-орієнтований компонент). Відтак, була сформульована нова освітня парадигма – гуманітарна. Її теоретико-методологічні засади відображають нові підходи до цілетворення в освіті. Однак підготовлені вони були попередніми парадигмальними пошуками (зокрема, у гуманістичній традиції), тому частково представлені у форматі сучасного освітнього процесу, де апіорі вказується на активний, суб'єктний характер діяльності учня, його самостійність та творчість у засвоєнні знань. Крім того, гуманітарний контекст перетворень в освіті пов'язаний і з постмодерністськими підходами в науці, які по-новому поставили питання свободи і відповідальності людини, а отже, створили підґрунтя для переосмислення її суб'єктної сутності.

У контексті розглянутих тенденцій вважаємо дослідження можливостей забезпечення суб'єктного розвитку школярів у гуманітарному підході доволі актуальним як для теорії й методології педагогічної науки, так і з позиції реалізації означених аспектів у практиці навчання і виховання підростаючого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема гуманітаризації освіти та необхідність запровадження нових освітніх парадигм представлена науковими пошуками філософів (О.І. Макарчук [10]), психологів (В.І. Слободчиков [13]), педагогів (О.В. Архіпова [4], О.М. Журавльова [7], В.І. Калін [8], І.А. Колеснікова [9]) та представників інших галузей наукового знання. Ними

обґрунтовується потреба у розкритті тих методологічних засад, які забезпечують "людинознавчий вимір" усіх сфер людського буття. Так, В.А. Нікітін вказує на потребу зміни схем мислєдїяльності, завдяки яким формується новий погляд на освітню ситуацію, новий тип інновації [12], а в інтерпретації В.І. Каліна – інноваційна парадигма [8], яка має суб'єкт-суб'єктний, особистісно-орієнтований, людиновимірний характер, що на наш погляд, підкреслює основні вектори гуманітарної освітньої парадигми.

Гуманітарний підхід відображає спробу виокремити у науковому дискурсі зміст та сутність гуманітарного знання, його вплив на становлення гуманітарної освіти і гуманітарної педагогії (О.В. Архіпова [4], С.У. Гончаренко [6]), де актуалізується проблема формування особистості, розвитку суб'єктної сутності людини (О.В. Вознюк, О.А.Дубасенюк [5], В.І. Слободчиков [13]). З цієї метою пропонується запровадити онтогуманітарний дидактичний підхід до змісту підручників, що забезпечує "індивідуально-особистісну форму буття школяра і виявляється через особистісно-цінне, двосуб'єктне, розуміюче, контекстне, діалогічне/поліфонічне, емоційне, діагностичне знання" (О.М. Журавльова [7, 16]). Отже, дослідницька орієнтованість сучасних наукових розвідок характеризує пошук теоретико-методологічних засад і прикладних аспектів оптимізації позиції учня у навчанні й вихованні.

Різновекторність наукових досліджень у розумінні сутності гуманітарної парадигми та гуманітарного знання, їх міждисциплінарний характер вказують на складність цього наукового феномену та створюють передумови для розширення поля аналізу проявів особистості школяра у системі гумані-

тарного підходу.

Мета статті – аналіз наукових підходів до розгляду суб'єктності школяра в гуманітарній освітній парадигмі.

Виклад основного матеріалу. Реформування системи освіти визначається потребами пошуку ідеальних форм реалізації суспільного запиту на формування підростаючого покоління у конкретних історико-культурних умовах. Кінець ХХ століття у зв'язку з цим був позначений підвищенням інтересом до питань удосконалення навчально-виховного процесу, актуалізації особистісного потенціалу учасників педагогічної взаємодії. Найконструктивнішою у контексті особистісного розвитку суб'єкта учіння виявилася гуманітарна освітня парадигма, яка за твердженням І.А. Колеснікової, розвивалася у межах цивілізації "педагогіки гуманізму" [9]. Її теоретико-методологічні засади та потреба реалізації віддзеркалили нове бачення цільових настанов, мотивів і ціннісно-сміслових аспектів діяльності людини загалом та учасників педагогічного процесу зокрема.

На жаль, у вітчизняному педагогічному дискурсі питання запровадження гуманітарного підходу до організації навчання у середніх загальноосвітніх закладах представлено недостатньо. Значна увага приділяється гуманітаризації освіти у вишах (В.П. Андрущенко, М.І. Бойченко, В.Г. Кремень, Г.В. Онкович). Це, з одного боку, видається закономірним, адже прагнення до саморозвитку, становлення життєвих орієнтирів, набуття особистісного сенсу отриманих знань, світоглядні позиції у студентському віці відповідають основним тенденціям цього етапу онтогенезу. З іншого боку, забезпечити модернізацію освітньої ситуації у вищих навчальних закладах можна лише запровадивши інноваційні процеси у

системі освіти загалом, починаючи з найпершої її ланки. Однак, у шкільній практиці реалізувати такі стратегічні завдання освіти не просто. Намічені зміни у змісті й підходах до організації навчання у середніх загальноосвітніх закладах лише перший крок до реорганізації освітньої ситуації та запровадження не декларованої, а дійсної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, освітнього діалогу.

Не зважаючи на складність окреслених змін, в історії становлення освіти української держави були зроблені кроки, які наближали завдання навчання, виховання і розвитку дитини (школяра) до пріоритетних поглядів педагогічної науки на особливості забезпечення особистісного розвитку та становлення індивідуальності суб'єктів педагогічної взаємодії. Оцінка науковцями і практиками домінуючих освітніх парадигм та їх рефлексія знайшли своє відображення у реформаторських ідеях та інноваційних підходах організаторів та управлінців освітньої галузі.

На законодавчому рівні питання впровадження гуманітарної педагогічної парадигми в Україні, насамперед, представлені у Державній національній програмі "Освіта" (Україна ХХІ століття), затвердженій у 1993 році, де серед принципів її реалізації вказано на необхідність гуманітаризації освіти, що покликана формувати цілісну картину світу, духовність, культуру особистості і планетарне мислення [1]. Отже, можемо констатувати, що основні методологічні питання гуманітарного підходу до школярів у процесі їхнього навчання, виховання і розвитку сконцентровані у цій Програмі навколо світоглядної спрямованості освіти, її смислоутворювальної функції, діалогізації педагогічної взаємодії, використання освітнього середовища як джерела розвитку (про що наголошував ще Л.С. Виготський).

Більш розгорнуто підходи до реалізації положень гуманітарної педагогіки, яка в історико-педагогічному контексті кінця ХХ – початку ХХІ століття стала провідною, представлені у Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), затвердженій у 2001 році (не зважаючи на суперечливий характер ставлення до неї громадськості, освітян). Як зазначають її автори, "освіта ХХІ століття – це освіта для людини. Її стрижень – розвиваюча, культуротворча домінанта, виховання відповідальної особистості, яка здатна до самоосвіти і саморозвитку. ... Вектор шкільної освіти, спрямовуючись у площину цінностей особистісного розвитку, варіативності і відкритості школи, зумовлює принципову необхідність переосмислення усіх факторів, від яких залежить якість навчально-виховного процесу, змісту, методів, форм навчання і виховання, системи контролю і оцінювання, управлінських рішень, взаємовідповідальності учасників навчально-виховного процесу" [2]. Відтак, основна увага у Концепції була спрямована на зміну малоефективної, перевантаженої "відомостями, які не мають суттєвої загальноосвітньої цінності", обтяженої суб'єкт-об'єктивним підходом (не зважаючи на визнання пріоритету діалогічності у педагогічному процесі) шкільної освіти. Як бачимо, серед основних орієнтирів реформування освітнього процесу розробники Концепції акцентують увагу на окремих положеннях гуманітарної освітньої парадигми, а саме, ціннісність особистісного підходу до організації навчально-виховного процесу, де важливим маркером його успішності буде саморозвиток школярів, їх здатність до самоосвіти, надання освітній ситуації особистісної значущості.

Серед основних завдань, які мали б допомогти змінити освітню ситуацію,

у Концепції виокремлювалась потреба різнобічного розвитку індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування її ціннісних орієнтацій, бажання й уміння вчитися; становлення в учнів цілісного наукового світогляду, загальнонаукової, загальнокультурної, технологічної, комунікативної і соціальної компетентностей, оволодіння засобами пізнавальної і практичної діяльності тощо [2]. Також наголошувалася ідея самоцінності дитинства, діалогу, усвідомленого вибору дитиною особистого життєвого шляху.

Отже, запропоновані у Концепції підходи до реформування шкільної освіти, крім організаційно-педагогічних аспектів, містили інформацію про напрямки перебудови сутності педагогічного процесу. Йдеться про навчальний зміст і методики, які формують "світогляд, ціннісні орієнтації, уміння самостійно вчитися, критично мислити, користуватись комп'ютером, здатність до самопізнання і самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності, вміння і навички, необхідні для життєвого і професійного вибору" [2].

Нове бачення сутності педагогічної взаємодії не можливе без зміни позиції вчителя. Саме він здійснює управління пізнавальною (навчальною) діяльністю школяра, а отже, від його настанов, стилю педагогічної діяльності, засад педагогічного мислення залежить переорієнтація сучасної школи на гуманітарні підходи у навчанні, вихованні й розвитку учня. У зв'язку з цим, особлива увага у Концепції була приділена гуманітарній природі самої педагогічної діяльності та її розуміння педагогом. Зміна його професійної позиції полягає у визначенні нових орієнтирів професійної діяльності: не оцінка навченості учнів, а стимулювання їх особистісних

досягнень, не контроль, а спільна відповідальність за результати співпраці.

Ідеї модернізації освітнього простору у напрямку реалізації особистісного підходу, орієнтації освіти на потреби та індивідуальні можливості дитини, розвиток її як активної, самодостатньої особистості, здатної виявляти власне ставлення до світу і самої себе набули подальшого втілення у Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій Указом Президента України у 2002 році [3]. Зокрема, пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку освіти були визнані її особистісна орієнтація, формування національних і загальнолюдських цінностей, запровадження освітніх інновацій тощо. Держава через систему змісту освіти та інноваційний підхід до її організації, запровадження інноваційних технологій, згідно з задекларованим, спрямовує свої зусилля на "формування у дітей та молоді сучасного світогляду, розвиток творчих здібностей і навичок самостійного наукового пізнання, самоосвіти і самореалізації особистості" [3]. Представлені умови та чинники удосконалення навчального та виховного процесів у контексті їх впливу на розвиток психічних функцій, особистісних настанов та ставлень школярів, формування їх самоактивності ґрунтуються на усвідомленні необхідності поєднання наукових досягнень у галузі педагогічної і психологічної наук, які були визнані пріоритетними напрямками розвитку науки в Україні.

Отже, методологічні орієнтири вітчизняної і зарубіжної педагогічної науки кінця ХХ – початку ХХІ століття (виникнення нових парадигмальних підходів до розуміння сутності взаємодії суб'єктів освітнього процесу; наукове обґрунтування, нове бачення змісту діяльності учня по засвоєнню знань, виробленню умінь, формуван-

ню компетенцій; аргументація педагогічної доцільності змін в організації педагогічного процесу; транспектива становлення особистості учня, вираження його індивідуальної сутності у навчальній діяльності, ставленні до навколишнього світу тощо) були предметом втілення в окремих державних актах, що декларували зміст реформування освітньої системи України, розглядали перспективні напрямки зміни освітньої ситуації у зв'язку з потребами діалогізації педагогічної взаємодії, включеності учня у педагогічний процес, використання отриманих знань та умінь у процесі формування власної світоглядної орієнтації, життєздійснення, тобто його суб'єктності.

Втілення у шкільну практику основних положень гуманітарної парадигми вимагає окреслення її основних постулатів, які визначають особливості функціонування системи навчальної і виховної взаємодії вчителя й учнів, а також можливостей розвитку кожного з суб'єктів освітнього процесу. За умов гуманітарного підходу педагогічні реалії, на думку І.О. Соловцової [14], повинні відповідати, по-перше, конкретним ціннісним орієнтирам (йдеться про відносини, в яких ставлення людини до себе, до світу допомагають зрозуміти сенс власного буття), по-друге, ментальним настановам (людина та педагогічний процес розглядаються як цілісні феномени, які характеризуються нелінійністю розвитку), по-третє, системному підходу для опису змістових і процесуальних характеристик педагогічного процесу.

Отже, гуманітарна парадигма не тільки орієнтована на максимальне розкриття індивідуальних здібностей людини, неповторних, унікальних особливостей її психіки та інтелекту, а й вважає це результатом спеціально організованої взаємодії суб'єктів освітнього

процесу.

Ми погоджуємося з точкою зору І.А. Колеснікової [9], що центром гуманітарної освітньої парадигми є не учень, який засвоює знання, а людина, що пізнає істину. А так як однозначність істини може піддаватися сумніву, то важливою є не сама вона (істина), а ставлення до неї. Крім того, суб'єктивний досвід, отриманий у взаємодії з навколишніми та світом, створює основу для осмислення сприйнятої інформації завжди з певної позиції, крізь призму оцінки відомого і невідомого, його розуміння, усвідомленості та, відповідно, смислотворення, яке стає результатом навчальної діяльності.

Означене, на наш погляд, вказує на пріоритетність ціннісного та цілісного ставлення до школяра як суб'єкта учіння. Особистісний (суб'єктний) аспект у межах гуманітарної освітньої парадигми не тільки і не стільки визначається особистісно-орієнтованим підходом у навчанні й вихованні, організацією розвивального навчання або демократизацією педагогічного процесу (що характерно для гуманістичної педагогічної парадигми). Гуманітарний контекст освіти ставить нові завдання перед педагогами – формування особистісного світосприйняття школяра на основі зміни підходу до процесу засвоєння знань. Йдеться не тільки про розуміння сприйнятого, пізнаваного, але й його осмислення, осягнення людиною світу, вільний вибір своєї позиції. Навчальна діяльність школяра набуває для нього статусу діяльності, що дає змогу розуміти інформаційну реальність та інтерпретувати її (за умови узгодженості критеріїв).

Організація навчальної взаємодії у процесі засвоєння знань та формування відповідних компетенцій повинні забезпечувати врахування індивідуальних особливостей школяра, можливість

формування у нього власного погляду на змістові одиниці інформації, сприяти розвиткові світоглядних орієнтацій. Теоретичне обґрунтування цих положень отримало своє втілення у розробці О.М. Журавльовою [7] дидактичної концепції гуманітаризації змісту шкільних підручників. На наш погляд, бачення авторкою потреби в оновленні змісту сучасної освіти відображає його орієнтованість на врахування гуманітарної природи процесу пізнання. Вона вважає, що гуманітаризувати знання – означає зробити його особистісно-орієнтованим, суб'єктно-значущим для людини. Запропонована відповідно до розробленої концепції гуманітарна модель побудови підручника представлена системою принципів (аксіологічність, контекстність, суб'єктна орієнтованість, індириктивність, емпатійність) та інноваційних функцій (онтологічна, аксіологічна, ідентифікаційна, особистісно-створювальна) [7]. Усі вони відображають парадигмальну ідею цінності, особистої значущості інформації, що пізнається, орієнтованості на становлення суб'єктної сутності людини. На думку Л.Ю. Монахової, "діяльнісно-гуманітарна організація тексту підручника формує можливість самостійної оцінки учнем матеріалу, що пізнається, з позиції соціальної й особистісної значущості, організує освітню діяльність з позиції гуманітарних способів пізнання" [11, 182], серед яких: смислотворчість, діалог, переживання, уява, інтуїція, емпатійне розуміння.

Зародившись на основі гуманістичної парадигми, ознаки якої простежуються в гуманітарному підході, акцентуємо увагу на його інноваційності як щодо змісту, так і у стратегіях форм та методів організації освітнього процесу. Приймаємо точку зору О.В. Архіпової про те, що гуманітарно-орієнтований

освітній процес важко формалізувати, адже він "спрямований не на створення умов для передачі знань, а на створення умов для розуміння і побудови на цій основі власних смислів (світогляду), а, відповідно, на формування особистості" [4, 193]. Щоби привласнити знання (термін О.М. Леонтьєва), авторка зазначає, йому необхідно "народитися" у кожної людини заново. Саме такий контекст розуміння сутності співучасті у педагогічній взаємодії, на наш погляд, вказує на суб'єктну позицію школяра.

Суб'єктність у цьому розумінні виявляється не тільки у визнанні за учнем права бути суб'єктом учіння: мати власну позицію, ставлення до змісту знання та виявляти активність у привласненні досвіду виробленого людством (що також є важливим), а й у розкритті його потенційних можливостей завдяки створенню умов для здійснення особистісного саморозвитку школяра у процесі його активної взаємодії з навчальним матеріалом, у співвідношенні з його життєвим досвідом, які сприяють виробленню ціннісних та мотиваційних орієнтацій, смисложиттєвих утворень, породжують особистісні смисли, що впливають на сприймання навчальної діяльності як інструменту саморозвитку. Відтак, реалізація гуманітарної парадигми забезпечує школяреві більш вищий рівень активності і самостійності у розв'язанні навчальних задач.

Висновки. Зміна парадигм у педагогічній науці – питання актуальне й, водночас, дискусійне. Це підтверджує значна кількість публікацій щодо їх розрізнення та структурування, детермінації змінюваності, змістового наповнення, ролі учня та вчителя в організації педагогічної взаємодії тощо. Сьогодні засвідчує важливість забезпечення саме суб'єкт-орієнтованого підходу до аналізу освітнього серед-

овища. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває аналіз гуманітарної освітньої парадигми як пріоритетної у педагогічній науці кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Такий підхід до аналізу педагогічного процесу пов'язаний з підвищеною увагою до ролі учня у педагогічному процесі школи. Йдеться про його суб'єктну сутність, становлення й розвиток його особистості, індивідуальності. Саме такий ракурс розгляду школяра було відображено у законодавчих актах, які визначали перспективи розвитку освіти на перетині століть.

Наукове обґрунтування дістали основні положення реалізації гуманітарно-цілісного підходу до школяра, гуманітарної парадигми в освіті, потреба розвитку гуманітарної педагогіки. Її основу становить новий погляд на місце учня у педагогічному процесі, зміна змісту і стратегій форм та методів організації освітнього процесу. Школяр орієнтований у межах цієї парадигми не тільки на розуміння сприйнятого, пізнаваного, але й його осмислення, привласнення знання через творення його сенсу, світоглядного ставлення до нього, вироблення ціннісних орієнтацій, породження особистісних смислів (гуманітарний підхід у пізнанні, де використання герменевтичного підходу забезпечує розвиток діалогічного мислення). Отже, знання стає суб'єктно-значущим, а навчальна діяльність та педагогічний процес – середовищем розвитку та саморозвитку школяра.

Розгляд суб'єктності школяра в історико-педагогічному дискурсі актуалізує потребу виокремлення основних тенденцій розуміння цього наукового конструкту у системі реалізації пануючих у ХХ столітті педагогічних парадигм, що і стане предметом **подальших** наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukped.com/statti/zakoni-z-pitan-osviti/111-.html?showall=&start=4>
2. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) Затверджено постановою спільного засідання колегії Міністерства освіти і науки й Президії АПН України від 22 листопада 2001 р. № 12/5-2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2712/?list=2
3. Національна доктрина розвитку освіти : затверджена Указом Президента України від 17.04.2002 р. № 347 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rada.gov.ua.
4. Архипова О.В. Гуманитарное образование и гуманитарная педагогика: природа, специфика, цели / О.В. Архипова // Общество. Сердце. Развитие (Terra Humana). – 2011. – №2. – С. 192 – 195.
5. Вознюк О.В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід : монографія / О.В.Вознюк, О.А.Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – 684 с.
6. Гончаренко С.У. Зміст загальної освіти і її гуманітаризація / С.У. Гончаренко // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи / за ред. І.А. Зязюна. – К. : ВІПОЛ, 2000. – С. 81 – 107.
7. Журавлева О.Н. Дидактическая концепция гуманитаризации содержания современного школьного учебника : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. / О.Н. Журавлева. – СПб., 2013. – 48 с.
8. Калин В.И. Парадигмы образования в современной мировой педагогической практике / В.И. Калин / II Міжнародна наукова конференція "Соціально-гуманітарні вектори педагогіки вищої школи", м. Харків, ХДАДМ, 15-16 квітня 2010 р. / [збірник матеріалів]. – Харків : ХДАДМ, 2010. – С. 44 – 46.
9. Колесникова И.А. Педагогические цивилизации и их парадигмы / И.А. Колесникова // Педагогика. – 1995. – № 6. – С. 43 – 48.
10. Макарчук І.О. Рефлексивний потенціал освітньої парадигми / І.О. Макарчук // Вісник НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2011. – Вип. 2. – С. 77 – 80.
11. Монахова Л.Ю. Актуальные исследования реализации гуманитарной парадигмы в современном образовании / Л.Ю. Монахова // Человек и образование. – 2014. – №1 (38). – С. 181 – 186.
12. Никитин В.А. Социокультурные изменения, определяющие новые задачи исследования образования [Электронный ресурс] / В.А.Никитин. – Режим доступа : <http://www.fondgp.ru/lib/chteniya/xiv/mat/22>
13. Слободчиков В.И. Парадигмы развития психологии и образования [Электронный ресурс] / В.И. Слободчиков. – Режим доступа : <http://charko.narod.ru/tekst/alm3/slob.html>
14. Соловцова И.А. Специфика гуманитарно-целостного подхода в исследовании педагогических явлений и процессов [Электронный ресурс] / И.А. Соловцова. – Режим доступа : <http://subscribe.ru/archive/science.humanity.laboratory/html>